

Tanzimat Döneminde Çukurova Hanedan Ailelerinin Tasfiyesi

Arş. Gör. M. Fatih SANSAR

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Osmanlı Devletinin 1730-1839 arasındaki döneminde taşrada bulunan ayân ve hanedanların önemli bir güce sahip oldukları bilinmektedir. II. Mahmud bu ayân ve hanedanları ortadan kaldırmak yolunda önemli bir başarı sağlamıştır. Fakat Çukurova ve çevresi bu merkezileşme çabalarının dışında kalmıştır.

Tanzimat Döneminde, merkezileşme faaliyetleri aynen devam etmiş, bu doğrultuda Fırka-i Islahiye ordusu teşkil edilerek Çukurova ve çevresi itaat altına alınmıştır. Ordunun faaliyetleri arasında hanedan ailelerin tasfiyesi de yer almaktadır. 1865 yılına bölgede bulunan bütün hanedan aileler memleketlerinden çıkarılarak sürgüne gönderildiler. Çalışmamızda, hanedan ailelerin sürgüne gönderilmeleri ve bunun sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat, Çukurova, Fırka-i Islahiye, Hanedan, Ayân.

Abstract

It has been known that during the years of 1730-1839 ayans and dynasties had a certain power in the countryside in the Ottoman Empire. Mahmud II showed significant success to eliminate these ayans an dynasties. However Çukurova and its vicinity stayed somewhat out of center's influence.

The efforts to centralize the society continued throughout the Tanzimat Era and a special army, called Fırka-i Islahiye (The Reformer Party), was established just to dominate Çukurova and its vicinity. Among the activities of this army the sending of the dynasty members into exile can be counted. In 1865 all the dynastic families were forced to leave their homeland. In this study, we examined this process and its consequences.

Key Words: Tanzimats, Çukurova, The Reformer Party, Dynasty, Ayans.

Osmanlı Devletinde Yerel Güçler; Ayân ve Hanedanlar

Osmanlı Devletinde, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Tanzimat Fermanının ilanına kadar olan dönemde taşrada bulunan yerel güçlerin gittikçe kuvvetlendikleri görülmektedir. Bu zamana kadar şehir ve kasabalarda bulunan bir takım nüfuzlu kişiler eşraf ve ayân olarak isimlendirilmesine rağmen önemli bir etkinlikleri yoktu¹. Fakat XVII. yüzyılın sonlarından itibaren eşraf ve ayânlar, iltizam usulünün yaygınlaşması, tımarların malikâne usulü ile ömür boyu verilmeye başlanması, has ve mukataa toprakların voyvodahıklar idaresine verilmesi gibi uygulamalar nedeniyle nüfuz ve servet sahibi oldular².

Vilayet ve kaza idarelerinde, mütesellim, muhassıl, voyvoda, mültezim veya en önemlisi ayân olarak görev almaya başladılar. Dolayısıyla XVIII.

¹ Fakat gerektiğinde çeşitli hizmetlerde kullanılmışlardı. İ. H. Uzunçarşılı, "Ayân", İA II, 41.

² Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık, Ankara 1994, 99-110 ; İ. H. Uzunçarşılı, "Ayân", 41.

yüzyılda ayânlık, devlet tarafından belirli bir düzene göre tayin ve azilleri yapılan, yetkileri belirlenmiş kurumsal bir yapı olarak ortaya çıkmış bulunuyordu³. Ayân olmak belirli kurallar çerçevesinde yürütülmekte ise de⁴, her geçen gün kuvvet kazanmaları onlara karşı bazı tedbirleri de beraberinde getirdi. Örneğin ayân tayin yetkisi validen alınarak sadrazama verildi. Buna rağmen ayânların ve hanedan ailelerin merkeze karşı güçlü bir muhalefet olarak ortaya çıkmasına engel olunamadı. Öyle ki, araştırmacılar sözünü ettiğimiz bu dönemi “ayânlık devri” olarak adlandırdılar⁵.

Gümülcine’de Tokatçıklı Süleyman, Rusçuk’ta Trisniklioğulları, Alemdar Mustafa Paşa, Silistre ve Deliorman taraflarında Yılıkoğulları, Serez Ayânı İsmail Bey, Yozgat-Çorum havalisinde Çapanoğulları, Manisa’da Karaosmanoğulları, Antalya’da Tekelioğulları, Rize’de Tuzcuoğulları, Trabzon’da Cemşitoğulları ve Haznedaroğulları, Gediz’de Nasuhoğulları, Bilecik’te Kalyoncuoğulları, İzmir’de Kâtipoğulları, Milas tarafında İlyasoğulları, Havza ve Köprü taraflarında Karaismailoğlu Hüseyin, Divriği’de Köse Paşa Hânedanı, Canik’te Alipaşaoğulları XVIII. yüzyılın meşhur ayânları olarak adlarını duyurmuşlardı⁶.

Genel bir ifade ile Osmanlı Devletinin tımar sistemini uyguladığı bölgeler ayân ve hanedan ailelerin hakimiyetine girmişti. Özellikle III. Selim döneminde Silistre, Vidin, Canik ve Edirne’de meydana gelen olaylar ayânların devlet otoritesini tehlikeye düşürdüğünü göstermişti⁷. Üstelik padişahın Nizam-ı Cedit hareketine ciddi şekilde muhalefet yine ayânlardan gelmekteydi. Kabakçı Mustafa’nın isyanında ve III. Selim’in tahttan indirilerek öldürülmesinde de önemli bir rolleri olmuştu⁸. Fakat IV. Mustafa’yı tahta çıkaran güçlere karşı

³ Nuri Çevikel, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık ve Kıbrıs Eyâleti (XVII. yüzyıl)”, **Türkler XIII**, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, 712; Y. Özkaya, **Âyanlık**, 141-153.

⁴ Yöre halkının teklifi ve valinin onayı ile ayân olunabiliyordu.

⁵ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi 19-23**, 1974, 51-61 ; N. Çevikel (2002), 712-713.

⁶ Osmanlı Devletinde âyanlar ve âyanlık hakkında geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanlarından Trisniklioğlu İsmail ve Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa**, İstanbul 1942 ; İ.H. Uzunçarşılı, “Çapanoğulları”, **Belleten XXXVIII/150**, 1974, 215-261; Y. Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık**, Ankara 1994; Y. Özkaya, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’da Âyanlık İddiaları”, **DTCFD XIV/3-4**; Yuzo Nagata, **Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, TTK. Yay., Ankara 1997; Özcan Mert, **Çapanoğulları**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1980; Özcan Mert, “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyanlık Dönemi”, **Osmanlılar VI**, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999, 174-180; Necdet Sakoğlu, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998; Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı”, **Tarih Dergisi III/5-6**; 1953, 21-52; Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhalefâtı; Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Körismailoğlu Hüseyin”, **Belleten XLI/161**, 1977, 41-78.

⁷ Özcan Mert, “II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası”, **Türkler XIII**, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, 721.

⁸ III. Selim döneminde ayânların muhalefeti ve Kabakçı Mustafa İsyanı hakkında bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, TTK yay. Ankara 1995, 77-85.

Nizam-ı Cedit'i savunan ve II. Mahmud'u iktidara getiren de yine bir ayân, Rusçuk Ayânı Alemdar Mustafa Paşa oldu. Yeni padişahın idaresinde sadrazam olan Mustafa Paşa, ayânlarla anlaşma yoluna giderek duruma hakim olmaya çalıştı. Neticede ayânlar ile hükümet arasında *Sened-i İttifak* imzalanarak ayânların varlığı ve devamı garanti altına alınmış oldu⁹.

Sened-i İttifak, ayân ve hanedanların gücünün zirvesini, fakat aynı zamanda bu zirveden hızlı bir düşüşün başladığı tarihi de ifade eder. Çünkü II. Mahmud, ilk etapta Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ve beraberinde bu ittifakın hükümsüz kalması ile kontrolü eline aldı. Ardından da Anadolu ve Rumeli'deki ayân ve hanedanlara karşı harekete geçti. 1808'de Canikli Alipaşaoğulları, 1809'da Kadı Abdurrahman Paşa Hanedanı ortadan kaldırıldı. 1814'te Çapanoğlu Süleyman'ın ve 1816'da Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin'in vefat etmeleri üzerine bu iki güçlü hanedan aile etkisiz hale getirildi. Bir kısım hanedanlar birbirlerine karşı kullanılarak kontrol altına alındı. Tranzon'daki Hazinesaraoğulları ile Rizedeki Tuzcuoğulları gibi. 1814'te Tekelioğulları ve 1822'de Tepedelenli Hanedanı, üzerlerine asker gönderilerek ortadan kaldırıldı. Bu nedenle II. Mahmud dönemi, âyânlığın sona ermesi yönünde büyük başarıların kazanıldığı bir dönemdir¹⁰.

Bütün bu mücadeleler sonucunda II. Mahmud, Anadolu ve Rumeli'nin büyük bir kısmında merkezi idareyi tesis etmeyi başardı¹¹. Fakat Anadolu'nun doğu ve güney tarafları hala eski karakterini devam ettirmekteydi. Özellikle Çukurova Bölgesi II. Mahmud'un merkezileşme, ayân ve hanedanları ortadan kaldırma politikasının dışında kaldı.

XIX. Yüzyılda Çukurova'nın Genel Durumu

II. Mahmud zamanında Çukurova'da devlet otoritesinin tesis edilememesinin kendisine has bir takım sebepleri bulunuyordu. Birinci olarak Çukurova ve çevresi Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında sekiz yıl kadar Mısır idaresinde kalmıştı¹². Ayrıca Güney Anadolu'nun, hala konar-göçer Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bir bölge olması bir takım sorunları beraberinde

⁹ Alemdar Mustafa Paşa ve Sened-i İttifak hakkında bkz. E.Z. Karal (1995), 87-96 ; Halil İnalçık, "*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*", *Belleten XXXVIII/112*, 1964, 603-616; İttifaka imza atan ayân ve hanedanlar için bkz. Y. Özkaya, *Âyânlık*, 293-294.

¹⁰ Ö. Mert, "*Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası*"723-725 ; Y. Nagata,

Karaosmanoğulları, 57-58, 79-80 ; N. Sakaoğlu, *Kösepaşa Hanedanı*, 178-208.

¹¹ II. Mahmud döneminde merkezileşme çabaları sadece ayânların ortadan kaldırılması olmayıp, askerî, idarî, malî vs. her alanda kendini göstermiştir. Özellikle Yeniçerilerin ortadan kaldırılması bu yönde atılmış en büyük adımlardan biridir.

¹² Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)*, I. Kısım, TTK yay. Ankara 1988, 62-63; Mısırlı İbrahim Paşanın Çukurova'daki sekiz yıllık idaresi ve bölgedeki hanedan aileler ile münasebetleri için bkz. Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, (yay. haz. Yılmaz Kurt), Ankara 1997, 100-143;

getirmekteydi¹³. En önemlisi de Çukurova ve çevresinde hakimiyet kurmuş olan hanedan aileler XVII. yüzyılın ekonomik şartlarında ortaya çıkan mültezim, mütesellim, muhassıl, voyvoda, âyân türünden aileler değildi. Çukurova hanedanları, yüzyıllardır bölgede varlığını devam ettiren, köklü ve nüfuzlu Türkmen beyleriydiler. *Kozanoğulları*, Varsak ve diğer Türkmen aşiretlerini etrafında toplamış büyük bir hanedan olarak Kozandağı hakimi idiler¹⁴. *Menemencioğulları*, Menemenci aşiretini idare eden köklü bir aileydi¹⁵. Payas hakimi *Küçükaliogulları* her ne kadar sonradan ortaya çıkmış gözükse de Türkmenler arasında büyük itibar sahibiydiler¹⁶. Maraş hakimi *Beyazitoğulları*, Yavuz Sultan Selim zamanında buraya yerleştirilen ve o zamandan beri beylerbeylik, valilik gibi görevleri elinde tutan nüfuzlu bir hanedandı¹⁷. *Murseloğulları*, Reyhaniye aşiretinin önde gelen beyleri olarak Çukurova ağaları arasında önemli bir yere sahipti¹⁸. Hasanpaşazâdeler, Karsantioğulları, Yağlıbasan aşireti beyleri, Fettahoğulları, Cerid ve Tecirli aşiret beyleri, Kerimoğulları, Gavurdağı ve Kürtdağı aşiret beyleri, her biri kendi bölgelerinde birer otorite olarak hüküm sürmekteydiler. Bu nedenle XIX. yüzyılın ilk yarısında Çukurova ve çevresinde devlet otoritesinden bahsetmek mümkün değildir¹⁹.

II. Mahmud'un merkezileşme politikası kendisinden sonra Tanzimat dönemi idarecileri tarafından da aynen devam ettirildi. Bu nedenle O'nun döneminde yarım kalan hususlar tamamlanmaya çalışıldı. Çukurova ve çevresinin devlet kontrolüne alınması ancak Tanzimat dönemine, 1865 Fırka-i Islahiye iskân ve ıslahı ile gerçekleştirilebildi. Fırka-i Islahiye ordusu, yalnızca devlet otoritesini sağlamak amacıyla tertip edilen bir ordu olmaktan ziyade Çukurova'nın sosyo-ekonomik tarihinde önemli yere sahip olan bir reform ordusudur. Ordu, devlet otoritesini tesis etmek, aşiretlerin iskanını sağlamak, Tanzimat reformlarını tatbik etmek, ekonomik kalkınmaya yönelik olarak toprakların tarıma açılması, ticari

¹³ Güney Anadolu Türkmen aşiretleri ve sebep oldukları problemler için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, (yay. haz. Cavid Baysun), TTK yay., Ankara 1991, 107-133; M. Fatih Sansar, "*Tanzimat Döneminde Aşiretlerin İskanı*", **Türkler XIII**, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, 907-923; Abdullah Saydam, "*Orta Anadolu'da Aşiretlerin İskanı (1839-1853)*", **Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun 1993, 228-256.

¹⁴ Kozanoğulları için bkz. A. Münir Kozanoğlu, **Kozanoğulları**, İstanbul 1983; Mustafa Onar, "*Kozanoğulları*", **Adana Köprübaşı**, Yapı Kredi yay., İstanbul 2000, 367-375.

¹⁵ Menemencioğulları hakkında bkz. Menemencioğlu Ahmed Bey, **Menemencioğulları Tarihi**.

¹⁶ H. Mahmut Şakiroğlu, "*Çukurova Tarihinden Sayfalar I; Payas Âyânı Küçükaliogulları*", **Tarih Araştırmaları Dergisi XV/26**, 1992, 103-139.

¹⁷ Bekir Sami Beyazıt, **Kahramanmaraşta Beyazitoğulları Tarihi (1514-1990)**, Kahramanmaraş 1998.

¹⁸ Reyhanlı aşireti ve Murseloğulları için bkz. Şemseddin Murseloğlu, **Büyük Reyhanlı Türkmen Aşireti**, İzmir 1984.

¹⁹ A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 107-133; Kasım Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış**, Adana 1964.

tarım ürünlerinin teşvik edilmesi, imar faaliyetlerinin yürütülmesi gibi önemli görevler üstlenmişti²⁰.

Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın mülkî, IV. Ordu Kumandanı İbrahim Derviş Paşa'nın askerî memur olarak görevlendirildiği Fırka-i Islahiye ordusu 1865 Mayısından itibaren iki yıl kadar faaliyet gösterdi. Bu süre içerisinde diğer reformlar yanında yukarıda bahsettiğimiz hanedan aileler de bölgeden tamamen uzaklaştırıldılar.

Çukurova Hanedan Ailelerinin Tasfiyesi

Fırka-i Islâhiyenin görev ve yetkilerini belirleyen talimatnâmede üçüncü, dördüncü ve beşinci maddeler, bölgede hakimiyet kurmuş olan ve *Hanedan, Ağa, Bey, Kahya, Kethüda, Aşiret Beyi* gibi isimlerle adlandırılan kişilerin ele geçirilerek harice çıkarılmaları ile ilgiliydi²¹. Buna göre öncelikle bir ilan metni hazırlanmış ve bu ilanda umumî af çıkarıldığı ifade edilerek hükümete teslim olmaları istenmişti²². Ordu icraata başlarken söz konusu ilan suretleri özel memurlar vasıtasıyla bölgedeki nüfuzlu kişilere gönderecekti. İlanın tesiri ile gelip teslim olurlar ise önce münasip bir yerde gözetim altında tutulmaları, güvenilir olanları mahiyette tutmak veya bir işte görevlendirmek tavsiye edilmişti. Fakat en nihayetinde bu adamların bölgeden çıkarılmaları gerektiği belirtilmişti. Ordu kumandanları, sürgüne gönderdiği şahıslara maaş tahsis etmek, iskân sahasının dışında müdürlük veya kaymakamlık gibi görevlere getirmek yetkisine sahiptiler²³.

Meclis-i Vâlâ'da alınan bir kararda bu *sürgün*ün gerekçe ve yöntemi net bir şekilde ifade edilmişti²⁴. Kozan ve Gavurdağı'nın idaresi şimdiye kadar bazı *ümerânın* elinde olduğundan bölgenin *başlı ve esash ıslahatına* başlanması lazım olup bunun mümkün olması için, *zıkr'olunan dağlar ümerâsının birer suretle oradan çıkarılması* gerektiği belirtilmişti. Ayrıca vatanlarında "...hanedanlık yolunda ta'yişe almış iken..." ihraçlarından sonra sefaletle düşmemeleri için devletin tayin edeceği yerde "...müreffihen geçindirilmeleri muvaffak-ı merhamet ve emsal..." olacağı belirtilmişti. Bu iş için lazım olan masrafın ise ıslahatın bölgede tesisinden sonra devletin buradan kazanacağı gelir ile kısa sürede kapatılacağı ifade edilmişti²⁵.

²⁰ Fırka-i Islahiye Ordusu ve bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. M. Fatih Sansar, **Tanzimat Dönemi Bir İskan Modeli; Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu'nun İskânı**, YYÜ. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Van 2003; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskan", **Tarih Dergisi** 27, 1973, 1-20; Paul Dumont, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı", **Tarih Enstitüsü Dergisi** X-XI, (çev. Bahaddin Yediyıldız), 1981, 369-396.

²¹ BOA. İrade Meclis-i Mahsûs 1267.

²² İlannâmenin tam metni için bkz. A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 137-139.

²³ BOA. İrade Meclis-i Mahsûs 1267;

²⁴ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 23818.

²⁵ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 23818.

Sürgün hadisesinden en fazla etkilenenler şüphesiz Kozanoğulları oldu. Kalabalık bir hanedan olmalarına rağmen Kozandağı'nda tek bir Kozanoğlu bırakılmayarak harice çıkarıldılar. Başlangıçta Kayseri, Develi, Sivas, Maraş, Konya gibi Kozan'a yakın mahallere gönderilmeleri düşünülmüştü. Fakat Kozanoğullarının ve yandaşlarının çıkardığı karışıklıklar için daha sıkı tedbirlerle yürütülmesine sebep oldu.

Kozanoğlu Ömer Ağa başından beri ordu ile ilişkilerini iyi tutmuş olduğundan yanında bulunan sekiz kişilik ailesi ile Konya'da ikamet üzere 4.000 kuruş maaş bağlanmıştı. Fakat Ömer Ağa'nın yola çıkarıldıktan kısa bir süre sonra Adana'da iken vefat etmesi üzerine bu maaşın bir kısmı evlatları arasında paylaştırıldı²⁶. Ömer Ağa'nın oğlu Ahmed Ağa ise *mîri mîrân* rütbesi ile Kütahya kaymakamlığına tayin edildi²⁷. Fakat kısa bir süre sonra Ahmed Paşa'nın durumundan şüphelenilerek İstanbul'da Meclis-i Zaptiye azalığına tayin edildi. Ömer Ağa ölünce geride kalan ailesi ve çocukları büyük oğul Ahmed Paşa'nın yanına yerleştirildi²⁸. Diğer oğlu Ali Bey ise, 1.000 kuruş maaşla Kayseri'ye gönderilmişti²⁹.

Kozan-ı Şarkî müdürü Yusuf Ağa orduya teslim olduktan sonra nereye gitmek istediği konusunda tereddüt göstermişti. Sonunda Sivas'a gönderilmiş ise de yolda kaçarak isyana başlamış en sonunda ölmüştü. Biraderi Halil Bey ise 2.500 kuruş maaş ile Sivas'ta ikamet edecekti. Daha önce Kozan-ı Şarkî müdürlüğü verilen Hacı Bey'e kendi isteğine uyularak Kayseri'de ikamet etmesi kararlaştırılıp 2.500 kuruş maaş bağlandı. Ardından Kayseri sancağı meclis azalığına atanarak mevcut maaşına 500 kuruş daha eklendi. Küçük biraderi Mısdık Bey de 1.000 kuruş maaş Kayseri'de ikamet edecekti³⁰.

Kozanoğullarının *Torun* denilen beylerinden; *Hüseynağazâde Mehmed Ağa* 800 kuruş maaş ile Kayseri'ye, *Dervişağazâde Ahmed Ağa* 800, oğulları *Hamza* 600 ve *Mustafa* 200 kuruş maaş ile Develi Kazasında ikamet edeceklerdi³¹. Kozanoğulları'ndan diğer ağalar da Kayseri Sivas gibi yakın mahallere bir miktar maaş tahsis edilerek gönderilmişlerdi.

Kozan-ı Şarkî müdürü Yusuf Ağa'nın Sivas'a götürülmek üzere yola çıkarıldığında kaçarak isyan etmesi üzerine tedbirler daha da sertleştirildi. Adana, Kayseri, Tokat ve Sivas taraflarında ikamet ettirilen bütün Kozanoğlu mensupları

²⁶ Ömer Ağa'nın Ahmed ve Ali Bey'den başka Yusuf, Mehmed ve diğer Mehmed adında üç oğlu daha olup yaşları küçük olduğundan ayrıca maaş tahsis edilmeyerek babasının yanında bırakılmışlardı. Ömer Ağa ölünce maaşının 2.250 kuruşu oğulları ve diğer aile fertleri arasında pay edilmiş kalanı ise hazineye aktarılmıştı. BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24676 ; İrade Meclis-i Vâlâ 24529 ; A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 178.

²⁷ BOA. İrade Dahiliye 37623.

²⁸ Ömer Ağanın ailesi önce Kütahya'ya gönderilmiş, kısa süre sonra Ahmed Paşa İstanbul'a tayin edilince İstanbul'a gelmişlerdi. BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24676 ; İrade Meclis-i Vâlâ 24529.

²⁹ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24529; A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 178.

³⁰ BOA. İrade Meclis-i 24529 ; A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 172-180.

³¹ BOA. İrade Meclis-i 24529 ; A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 178 -179.

Kurt İsmail Paşa tarafından Samsun limanına ve oradan İstanbul'a gönderildi. Bu sayede Ahmed Paşa'nın Kütahya'dan İstanbul'a alınması ile beraber Kozanoğullarından Anadolu'da hiç kimse bırakılmamış oldu. Kozanoğullarının İstanbul'da bulunan toplam hane sayısı 16 idi. Bunlardan bir kısmı İstanbul'da satın alınan konağa yerleştirildiler³². Büyük çoğunluğu ise Niş, Vidin, Siroz gibi Mithat Paşanın valilik yaptığı Tuna vilayetine bağlı sancaklara gönderildiler³³. Kozan'da bulunan bütün mal varlıkları devlet hazinesine aktarılarak karşılığında bahsettiğimiz maaşlar ve gittikleri yerlerde konak veya çiftlikler tahsis edildi. Bu sayede Kozanoğulları'nın Kozan ile alakaları tamamen kesilmiş oldu. Fakat bütün bu tedbirlere rağmen Kozanoğulları Kozandan ve eski yaşamlarından kolay vazgeçemediler. Kozanoğlu Ahmet Paşa 1878 yılında tekrar Kozan'a gelerek isyan etmiş fakat bu *son Kozanoğlu isyanı* da bastırılmıştı³⁴.

Küçükalioğlu Mustafa Paşa, 1864-65 yılında Üzeyir sancağı kaymakamı iken Payas'ta tevkif edilerek İstanbul'a gönderilmişti. Paşanın burada iki oğlu ve ailesinden 12 kişi ile sefalete düştüğü anlaşılmış ve kendisine 3.000 kuruş maaş verilmesi, oğullarının da Rüşumat Emaneti ve Zaptiye idaresinde birer memuriyete getirilmesi kararlaştırılmıştı³⁵.

Fırka-i Islâhiye bölgede faaliyetini sürdürürken teslim olan veya tevkif edilen bir çok kişi Adana'ya gönderilerek bir araya getirilmişlerdi. Bunlar arasında; Adana'da tevkif olunan, *Menemencioğlu Ahmed Bey*, oğlu *Habib Bey*, damadı *Adil Bey*, *Karsantılı Halil Bey*, önceden Adana'ya gönderilen Küçükalioğlu *Dede Bey* ile *Kadri* ve *Seydi* beyler, *Alibekiroğlu Ali Ağa*, Tiyekli *Halil Bey* ve yeğeni *Mahmud Bey* bulunuyordu. Çukurova'nın bu ünlü ağaları Mersin limanından aileleri ile beraber İstanbul'a gönderildiler, gemide toplam 58 kişi bulunuyordu³⁶.

Menemencioğlu Ahmed Bey, *bir gün bile hıyaneti görülmediğinden* 5.000 kuruş maaş tahsis edilerek toplam 33 kişi olan ailesi ile beraber, tedarik edilen bir haneye yerleştirildi³⁷. Dede Bey, Alibekiroğlu Ali Ağa, Tiyekli Halil, Ekbazlı Mahmud Bey ve Karsantılı Halil Bey ise şekavette bulduklarından *haric-i kala'ya çıkmamak üzere* Vidin ve Niş mevkilerinden birinde tevkif olmaları için Tuna Vilayetine gönderildiler. Dede Bey'in kardeşleri olan Seydi ve Kadri Beyler ise babaları Mustafa Paşa'nın yanında bırakıldılar³⁸. Bu sırada

³² Yusuf Ağa'nın ailesi ve diğer biraderleri için İstanbul'da 225.000 kuruşa bir konak satın alınmıştı BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24529.

³³ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24529.

³⁴ M.F. Sansar, *Fırka-i Islahiye*, 119.

³⁵ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 23818.

³⁶ Mersin'e gelindiğinde birkaç yüz ahali feryâd ü figân ederek bu ağalara olan sevgilerini ifade ediyorlardı. Menemenci Ahmed, *Menemencioğulları Tarihi*, 179 ; BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24808.

³⁷ Memenci Ahmed İstanbul Beyoğlu'nda 625 kes akçayla bir konak aldığını ifade ediyor. *Menemencioğulları Tarihi*, 179.

³⁸ Dede Bey 20, diğerleri 10 ve aile mensuplarına 5 kuruş yevmiye tahsis edilmişti. BOA. İ.M. Vâlâ 24808.

Gâvurdağı'nda isyan halinde bulunan Alibekiroğlu Ali Ağa'nın oğlu *Deli Fakı* da bir yıl sonra yakalanarak diğerleri gibi Niş'e gönderilmişti³⁹.

Fırka-i Islahiyenin kuruluş talimatnâmesinin dokuzuncu maddesi *Kilisli Hacıömeroğlu Deli Halil'e* ayrılmıştı. Yaptığı fenalıklardan dolayı Halep valisi tarafından yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş ve Edirne'de ikamet ettirilmiş ise de, bir yolunu bularak kaçmış ve tekrar eşkıyalığa başlamıştı. Bu nedenle Deli Halil'in yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi talimatnâmede önemle istenmekteydi⁴⁰. Ordu Hassa kazasında iken Gâvurdağı'na kaçmış olan Deli Halil, daha sonra bu dağa yapılan askeri harekâta Dede Bey ile birlikte teslim oldu. Fırka-i Islahiye maiyetinde Sis tarafına götürüldü, fakat bu sırada baş gösteren koleraya yakalanarak öldü⁴¹.

Reyhanlı aşireti beyi ve sonradan Reyhaniye kazası müdürü olan Murselzâde Mustafa Şevki Bey bütün bölge bey ve ağaları arasında en güvenilir olanıydı. Ordunun İskenderun'a çıkmasından sonra Bulanık'a kadar olan icraatlarında Mustafa Bey'in büyük hizmetleri olmuştu. Aşiretinden tertip ettiği süvariler ile ordunun ileri hareketinde bulunmuş, kılavuzluk yapmıştı. Zaten Halep caddesi muhafızı görevini eskiden beri yerine getirmekteydi. Bu nedenle en fazla hüsn-ü hizmet gösteren Mustafa Bey memleket haricine çıkarılmayarak Reyhaniye kazası müdürlüğüne atandı. Kendisi daha sonraki meşhur Murseloğlu Mustafa Şevki Paşa'dır⁴².

Murseloğlu Mustafa Bey'in biraderi *Mehmed Bey* ile Payas hanedanından İmam Bey'in oğlu *Ahmed Bey*, *silahşörlük hizmetine intihab olunmak üzere* İstanbul'a gönderildiler⁴³. İmam Bey ise kaymakam tarafından tevkif edilerek, 2.000 kuruş maaş ile İstanbul'a gönderildi⁴⁴.

Sunbas nahiyelerini idaresinde bulduran ve eskiden beri burayı *derebeyi ahvalinde* yöneten *Gökvelioğulları'ndan Ahmed Bey*, davet üzerine orduya gelerek itaat etmişti. Fakat *derebeylik ahvalinin ilgasından dolayı* burada durmasının münasip olmayacağını *kendisi de idrak ettiğinden mahiye 2.000 kuruş maaş tahsis edilerek familyası ile beraber* İstanbul'a gönderildi⁴⁵.

Afşar aşireti müdürü Çerkezbeyzâde Hacı Bey'in *Kozan vukuatında hüsn-ü hizmet ve gayreti görülmüş olduğundan* kendisi ve küçük biraderi İbrahim, orduda hizmet etmek üzere İstanbul'a gönderildiler⁴⁶.

Tiyek, Ekbaz ve Hacılar nahiyeleri iskân edilirken bu üç nahiyenin ileri gelenleri memleket dışına çıkarılmışlardı. Eski Tiyek nahiyesi müdürü *Tiyekli Karabeyzâde Mehmed Bey*'in 3 kuruş yevmiye ile Niş'te *kala'-bend* edilmesine

³⁹ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 25896.

⁴⁰ BOA. İrade Meclis-i Mahsûs 1267.

⁴¹ Kolera salgını orduya da büyük kayıplar verdimişti. A. Cevdet Paşa (1991), C. III, 181.

⁴² Ş. Murseloğlu, *Reyhanlı Aşireti*, 91 ; A. Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, 174.

⁴³ Miralay Rauf Bey, bu iki kişiyi, Fırka-i Islahiye'yi ziyareti sonrasında beraberinde götürmüştü. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, 153.

⁴⁴ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, 190.

⁴⁵ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24606.

⁴⁶ BOA. İrade Dahiliye 37780.

karar verildi⁴⁷. Hacılar Nahiyesi müdürü Paşo Bey ise orduya daha İskenderun'da itaat etmiş ve ilerleyen günlerde samimiyetini göstermişti. Bu nedenle Paşo Bey, 2.000 kuruş maaş ile Elbistan kazası müdürlüğüne tayin edildi. Biraderi Ali Bey ise münasip bir göreve getirilmek üzere Adana'ya gönderildi. Ekbazlı Ahmed Bey'e 750, biraderi Hacı Bey'e 200, Paşo Bey'in yeğeni Mehmed Bey'e 300 kuruş maaş tahsis edilmişti. Diğer yeğen Ali Bey ise Edirne'de ikameti için 500 kuruş maaş ile İstanbul'a gönderilmişti⁴⁸.

Değerlendirme ve Sonuç

Fırka-i İslâhiyenin sürgün yöntemini şu şekilde özetlemek mümkündür: Ele geçirilen ya da teslim olan kişiler, *kayd-ı hayat şartıyla* bir miktar maaş bağlanarak *familyası ile beraber, bir daha dönmek üzere dahil-i memleketten harice* çıkarılmıştı. Bir kısmı *iyi hallerinden* dolayı başka mahalde *memuriyet* verilerek ödüllendirildiler. Asî olup isyan edenler *tevkif* olunarak gerekli cezalara çarptırıldılar. Çok azı ise *hüsn-ü hizmetlerinden* dolayı *iskân bölgesinde bir memuriyete* tayin olundular. Bölge halkı üzerindeki intibaları düşünülerek rencide edilmeden hatta belli bir saygı çerçevesinde sürgüne gönderildiler. Kozanoğlu Ahmed Paşa Kütahya kaymakamı olarak atandığında Kozan'da resmi tören yapılarak uğurlanmıştı.

Sürgüne gönderilenlerden tehlikeli olanların Vidin, Niş, Siroz gibi Tuna Vilayeti dahilindeki şehirlere gönderilmesi dikkat çekicidir. Mithat Paşa'nın valilik yaptığı Tuna Vilayeti, 1864 vilayet nizamnamesinin uygulandığı ilk vilayettir. 1864 nizamnamesinde merkezi ve bürokratik bir devlet anlayışı ön plandadır⁴⁹. Sözelimi artık liva ve kazalar yerel hanedandan değil merkezden atanan idareciler tarafından yönetilecekti. Fırka-i İslahiye'nin ilk altı aylık icraatından sonra bütün iskan sahasını kaplayan Halep Vilayeti teşkil edildiğinde nizamnamenin uygulandığı dördüncü vilayet olmuştur.

II. Mahmud zamanında hanedan ve ayânların tamamen ortadan kaldırılması amaçlandığı, bu doğrultuda da öncelikle gelir kaynaklarının kesildiği görülmektedir⁵⁰. Fakat 1865 sürgün hadisesinde hanedanların bölgedeki nüfuzlarını ortadan kaldırmak amacı güdüldüğü, maddi kayba fazla uğramadıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Kozanoğulları başta olmak üzere bir çoğunun mahallerindeki haneleri ve diğer mülkleri hazineye kaydedildi. Bu mülklere karşılık kendilerine, gönderildikleri yerlerde konak, çiftlik ve ömür boyu maaş tahsis edildi. Bu sayede sefaletе düşmeleri engellenmiş oluyordu. Yani bir

⁴⁷ Mehmed Bey, Tiyek Nahiyesi eski müdürü olup önce Antakya'da ikamet üzere 1.000 kuruş maaş bağlanmıştı. Hassa Kazasında isyan etmesi zerine yakalandığında 20 kuruş yevmiye ile Tuna'ya gönderildi. Fakat yolda tekrar kaçmaya teşebbüs edince bu defa 3 kuruş yevmiye ile Niş'te kala'-bend edilmesi kararlaştırıldı. BOA. İrade Meclis-i Vâlâ 24673.

⁴⁸ A. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, 146, 152.

⁴⁹ 1864 Vilayet Nizamnamesinin tam metni için bkz. **Düstur Defâ-i Sâni** 1282, 517-555.

⁵⁰ Şimdiye kadar âyânlığın kaldırılması ve eskiden beri âyân olanlara âyânlık verilmemesi gibi.

müsadere ya da mallarına el koyma gibi tamamen etkisiz hale getirmek gibi uygulamalar olmamıştı. Üstelik gittikleri yerlerde eski servetlerini muhafaza etmişlerdi. Bu nedenle Çukurova hanedanları bu sürgün hâdisesinde eski hükümlerliklerini kaybetmekle birlikte çok fazla kayba uğramadılar. Hanedanların günümüze kadar varlıklarını devam ettirmiş olmaları, sürgün sırasında onların ortadan kaldırılmaktan ziyade, sistem içerisine alınmak istendiğini gösterir.

Çukurova hanedanları 1865 yılına kadar devlete muhalif bir tavır içerisinde olduklarını belirtmiştik. Fakat bu tarihten sonra devlet hizmetlerinde görev alarak üst düzey memurluklara yönelmeye başladılar. Güney Anadolu'da milli mücadelenin başlamasında ve çete harplerinde en önde yer aldılar⁵¹. Cumhuriyet döneminde ise bir çoğu askeri veya sivil kadrolarda kendilerine yer buldu⁵².

Çukurova'nın köklü Türkmen ağalarının bölgeden temizlenmesi beraberinde yeni problemler getirdi. Her ne kadar buralarda devlet otoritesi sağlanmışsa da, Çukurova'nın tarıma açılması ile yeni toprak ağaları ortaya çıkmaya başladı. XX. yüzyıla gelirken büyük şehirler, bu yeni zengin takımına, bilhassa gayr-ı müslim para sahiplerine yataklık etmeye başladı. Özellikle daha önce dağlık bölgelere çekilmiş olan, Haçin, Sis, Zeytun gibi, Ermeniler Adana başta olmak üzere büyük şehirlere yerleşmeye başladılar. Çukurova ve çevresinde Milli Mücadele yıllarına kadar devam eden Ermeni olaylarının sebepleri arasında, meydana gelen bu otorite boşluğunu da zikretmek gerekmektedir.

Tanzimat Döneminin genel karakteristik özelliği olan merkezileşme politikası Fırka-i İslahiye ordusu ile Çukurova'da uygulamaya konulmuştur. Yıllardır varlığını devam ettiren hanedanlar sürgüne gönderilerek Çukurova'da gerekli ıslahatların yapılmasına ortam hazırlanmıştır. Fakat bu sürgünde, hanedanların ortadan kaldırılması değil bölgedeki hakimiyetlerine son verilmesi amaçlanmıştır.

⁵¹ Maraş Kuva-i Milliyesinde gösterdikleri faaliyetler nedeniyle Beyazitoğullarından 8 kişi İstiklal madalyası ile ödüllendirilmiştir.

⁵² Murseloğullarından Tayfur Sökmenoğlu Hatay Cumhurbaşkanı olarak Hatay'ın anavatanına katılmasında önemli rol üstlendi. Oğlu Murat Sökmenoğlu ise aralıklarla milletvekili olarak siyasette yer aldı. Beyazitoğulları, Doğan ve Vural Beyazıt paşaları, Dr. Kemalî Beyazıt'ı çıkardılar. Fettahoğullarından Devlet Bahçeli yakın dönem siyasi tarihimizde adından söz ettirdi. Kozanoğulları ve Menemencioğulları'ndan yine meşhur siyasetçi, asker, memur ve sanatçılar yetişti.

Tablo I: 1865-1866 Yılında Çukurova'dan Sürgününe Gönderilen Hanedan Üyeleri.

Sürgüne Gönderilen Şahıs	Sürgün Yeri	Tahsis Edilen Maaş (kuruş)	Açıklama
Kozanoğlu Ömer Ağa	Konya	4.000	Batı Kozan Ağası. Ömer Ağa kendi isteği ile Konya'ya gönderilmiş, fakat daha Adana'ya varmadan vefat etmişti. Bu nedenle maaşının bir kısmı 8 kişilik ailesine pay edildi.
Kozanoğlu Ahmed Ağa	Kütahya Kaymakamlığına Tayin	10.000	Ömer Ağanın Oğlu, Paşa olmuş ve Fırka-i Islahiye tarafından resmi törenle görev yerine gönderilmişti.
Kozanoğlu Ali Bey	Kayseri	1.000	Ömer Ağanın Oğlu
Kozanoğlu Yusuf Ağa	-	-	Doğu Kozan Ağası. Önce Sivas'a gitmek istediğini belirtmiş fakat kaçarak isyan etmiş, netice de ise hayatını kaybetmişti.
Kozanoğlu Halil Bey	Sivas	2.500	Yusuf Ağanın biraderi idi.
Kozanoğlu Hacı Bey	Kayseri	2.500+500	Yusuf Ağanın biraderi. Hacı Bey, Fırka-i Islahiye ilk göreve başladığı sırada Yusuf Ağa yerine Doğu Kozan müdürlüğüne getirilmişti. Kayseri'de ikametinden sonra şehir meclis azalığına getirilmiş ve maaşı 500 kuruş daha arttırılmıştı.
Kozanoğlu Mısdık Bey	Kayseri	1.000	Yusuf Ağanın biraderi
Hüseyinağazâde Mehmed Ağa	Kayseri	800	Kozanoğullarının Torun denilen kolundandı.
Dervişağazâde Mehmed Bey	Kayseri	800	Kozanoğullarının Torun denilen kolundandı

Hamza Bey	Kayseri	600	Dervişağazâde Mehmed Bey'in oğlu
Mustafa Bey	Kayseri	200	Dervişağazâde Mehmed Bey'in oğlu
Küçükalioğlu Mustafa Paşa	İstanbul	3.000	Mustafa Paşa 1864 yılında İstanbul'a gönderilmişti. Fakat burada sefalete düşmüş olduğundan kendisine maaş ve iki oğluna da memuriyet verilmişti. Paşa İstanbul'da 12 kişilik ailesiyle oturuyordu.
Küçükalioğlu Dede Bey	İstanbul-Tuna Vilayeti	20 (yevmiye)	Dede Bey, orduya karşı isyan ettiğinden dolayı haric-i kalaya çıkmamak üzere Vidin veya Niş'te ikamet ettirilmek üzere gönderilmişti.
Küçükali Oğlu Seydi ve Kadri Beyler	İstanbul	-	Babaları Mustafa Paşa'nın yanında kalmalarına karar verilmişti.
Menemencioğlu Ahmed Bey	İstanbul	5.000	Ahmed Bey 33 kişilik ailesiyle İstanbul'da tedarik edilen konakta ikamet edecekti.
Alibekiroğlu Ali Ağa	İstanbul-Tuna Vilayeti	10 (yevmiye)	Ailesi de yanında olup onlara da yevmiye 5 kuruş tahsis edilmişti.
Alibekiroğlu Deli Fakı	İstanbul-Niş	-	Ali Ağanın oğlu olup Gavur dağında isyana devam etmiş ve ancak bir yıl sonra ele geçirilebilmişti.
Ekbazlı Mahmud Bey	İstanbul-Tuna Vilayeti	10 (yevmiye)	Ailesi de yanında olup yevmiye 5 kuruş tahsis edilmişti.
Tiyekli Mehmed Bey	Antakya-İstanbul-Niş	3 (yemiye)	Mehmed Bey, Tiyek Nahiyesi eski müdürü olup isyan etmesi nedeniyle 3 kuruş yevmiye ile Niş'te kala'-bend edilmesi kararlaştırıldı.
Tiyekli Halil Bey	İstanbul-Tuna Vilayeti	10 (yevmiye)	Tiyekli Mehmed Beyin kardeşi,

Karsantılı Halil Bey	İstanbul-Tuna Vilayeti	10 (yevmiye)	Karsantı Aşireti Beyi olup, yanında bulunan ailesine de olup yevmiye 5 kuruş tahsis edilmişti.
Hacıömeroğlu Deli Halil	-	-	Deli Halil bölgenin en tehlikeli adamlarından biri idi. Gavurdağı'nda yakalanmış, ordu ile birlikte Sis'e getirildiğinde baş gösteren kolera salgınında hayatını kaybetmişti.
Murseloğlu Mustafa Bey (Paşa)	-	-	Mustafa Bey, Reyhanlı aşireti beyi ve Reyhanlı kazası müdürü olup orduya hizmetlerinden dolayı güven kazanmış ve sürgünlerden kurtularak yerinde kalmıştı.
Murseloğlu Mehmed Bey	İstanbul	-	Mehmed Bey, silahşorluk hizmetine dahil edildi.
İmam Bey	İstanbul	2.000	Payas hanedanından olan İmam Bey Küçükalioğullarının düşmanı idi.
Payas hanedanından Ahmed Bey	İstanbul	-	İmam Beyin oğlu, ordu hizmetinde kullanılmak üzere gönderildi.
Gökvelioğlu Ahmed Bey	İstanbul	2.000	Sunbas nahiyesi eski müdürü olup orduya itaat eden beylerdendi.
Çerkezbeyzâde Hacı Bey	İstanbul	-	Avşar Aşireti beyi idi. Hüsn-ü hizmetinden dolayı orduya kabul edilmişti.
Çerkezbeyzâde İbrahim Bey	İstanbul	-	Hacı Beyin küçük kardeşi. O da abisi gibi ordu hizmetine alınmıştı.
Paşo Bey	Elbistan	2.000	Hacılar Nahiyesi müdürü iken Elbistan kazası müdürlüğüne tayin edildi.
Mehmed Bey	yerinde kaldı	300	Paşo Beyin biraderi
Ekbazlı Ahmed Bey	yerinde kaldı	750	
Ekbazlı Hacı Bey	yerinde kaldı	200	Ahmed Beyin biraderi
Ekbazlı Ali Bey	Adana	-	Ahmed Beyin biraderi
Ekbazlı Ali Bey	İstanbul-Edirne	500	Ahmed Beyin yeğeni

BİBLİYOGRAFYA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İrade Meclis-i Mahsûs 1267
İrade Meclis-i Vâlâ 23818
İrade Meclis-i Vâlâ 24529
İrade Meclis-i Vâlâ 24606
İrade Meclis-i Vâlâ 24673
İrade Meclis-i Vâlâ 24676
İrade Meclis-i Vâlâ 24808
İrade Meclis-i Vâlâ 25896
İrade Dahiliye 37623
İrade Dahiliye 37780

Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, (yay. haz. Cavid Baysun), TTK yay., Ankara 1991.

Akdağ, Mustafa; "*Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri*", **Tarih Araştırmaları Dergisi 19-23**, 1974.

Aktepe, Münir; "*Tuzcuoğulları İsyanı*", **Tarih Dergisi III/5-6**; 1953.

Altundağ, Şinasi; **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)**, TTK yay. Ankara 1988.

Beyazıt, Bekir Sami; **Kahramanmaraş'ta Beyazıttoğulları Tarihi (1514-1990)**, Kahramanmaraş 1998.

Cezar, Yavuz; "*Bir Âyânın Muhallefâtı,; Havza ve Köprü Kazaları Âyânı Körismailoğlu Hüseyin*", **Belleten XLI/161**, 1977.

Çevikel, Nuri; "*Osmanlı Tarihinde Âyânlık ve Kıbrıs Eyâleti (XVII. yüzyıl)*", **Türkler XIII**, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002.

Dumont, Paul; "*1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı*", (çev. Bahaddin Yediyıldız), **Tarih Enstitüsü Dergisi X-XI**, 1981.

Düstur Defâ-i Sâni 1282.

Ener, Kasım; **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış**, Adana 1964.

Halaçoğlu, Yusuf; "*Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskan*", **Tarih Dergisi 27**, 1973.

İnalcık, Halil; "*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*", **Belleten XXXVIII/112**, 1964.

Karal, E. Ziya; **Osmanlı Tarihi V**, TTK yay. Ankara 1995.

Kozanoğlu, A. Münir; **Kozanoğulları**, İstanbul 1983.

Menemencioğlu Ahmed Bey; **Menemencioğulları Tarihi**, (yay. haz. Yılmaz Kurt), Ankara 1997.

Mert, Özcan; **Çapanoğulları**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1980.

-----; "*Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi*", **Osmanlılar VI**, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999.

-----; "*II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası*", **Türkler XIII**, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002.

- Murseloğlu, Şemseddin; **Büyük Reyhanlı Türkmen Aşireti**, İzmir 1984.
- Nagata, Yuzo; **Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, TTK. Yay., Ankara 1997.
- Onar, Mustafa; "**Kozanoğulları**", **Adana Köprübaşı**, Yapı Kredi yay., İstanbul 2000.
- Özkaya, Yücel; **Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık**, Ankara 1994.
- ; "**XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyanlık İddiaları**", DTCFD XIV/3-4.
- Sakoğlu, Necdet; **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998.
- Sansar, M. Fatih; **Tanzimat Dönemi Bir İskan Modeli; Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu'nun İskânı**, YYÜ. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Van 2003.
- ; "**Tanzimat Döneminde Aşiretlerin İskanı**", **Türkler XIII**, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002.
- Saydam, Abdullah; "**Orta Anadolu'da Aşiretlerin İskanı (1839-1853)**", **Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun 1993.
- Şakiroğlu, H. Mahmut; "**Çukurova Tarihinden Sayfalar I; Payas Âyanı Küçükaliogulları**", **Tarih Araştırmaları Dergisi XV/26**, 1992.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı; **Meşhur Rumeli Âyanlarından Trisniklioğlu İsmail ve Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa**, İstanbul 1942.
- ; "**Çapanoğulları**", **Bellekten XXXVIII/150**, 1974, 215-261.
- ; "**Âyan**", **İA II**.

